

**Лекція 5-6. Українські землі у складі Російської та Австро-Угорської імперій
(кінець XVIII — початок XX ст.) План:**

- 1. Українські землі під владою Російської імперії.**
  - 1.1. Територіально-адміністративний устрій**
  - 1.2. Соціально-економічний розвиток**
- 2. Українські землі під владою Австро-Угорської імперії.**
  - 2.1. Територіально-адміністративний устрій**
  - 2.2. Соціально-економічний розвиток**
- 3. Український громадсько-політичний рух у складі Російської імперії.**
- 4. Український рух у складі Австро-Угорської імперії.**

Наприкінці XVIII ст. відбулися державно-територіальні зміни у Європі, що суттєво вплинули на долю українських земель. Три імперії: Австрія, Пруссія і Росія, знищили польську державу – Річ Посполиту, до якої входили українські землі, та поділили між собою її територію. Це відбулося внаслідок трьох поділів Польщі: 1772, 1793, 1795 рр.

1772 р. Австрія загарбала Галичину, 1774 р. – Буковину. Закарпаття перебувало у складі Угорського королівства, підконтрольного Австрії.

1793 р. Росія окупувала Правобережну Україну – Київщину, Поділля, Волинь.

Після війн країн Європи з наполеонівською Францією відбувся новий розподіл територій, встановлений Віденським конгресом 1815 р. До Російської імперії перейшло Царство Польське і у його складі Холмщина, Підляшшя, Посяння – споконвічні землі українців.

Таким чином українські землі виявилися розірваними між двома імперіями: Австрійською і Російською. Такий стан зберігався до Першої світової війни – 1914–1918 рр.

Наддніпрянська (або "Велика", "Східна") Україна – Слобожанщина, Лівобережжя, Правобережжя, Південь – що становила 90% етнічних українських земель, входила до складу Російської імперії. Галичина, Буковина та Закарпаття (або "Західна" Україна) входили до складу Австрійської (з 1849 р. – Австро-Угорської) імперії. Із 12 млн. українців 78% (8,5 млн.) перебували у складі Російської імперії, а 22% (3,5 млн.) – у складі Австро-Угорської імперії.

Кожна з імперій ліквідувала традиційний устрій українських земель і встановила свої порядки.

1. Українські землі під владою Російської імперії.

1.1. Територіально-адміністративний устрій

У 1795 р. у Східній Україні налічувалося 8,2 млн. чол. (по всій Росії – 36 млн. чол.), а в 1858 р. стало 13,5 млн. чол. (по всій Росії – 67 млн.). Міське населення зросло з 5 до 11 %.

У складі всього населення України частка окремих станів, за даними десятої ревізії (1857—1859 рр.), була такою: дворянство складало 2,01 %, духівництво – 0,97 %, міські стани (купці, міщани, цехові) – 10,5%, сільський стан (кріпосні і державні селяни, колоністи, військові поселенці) – 80,99%, військовий стан – 4,19%, різночинці та ін. – 1,34%.

Особливо швидко зростало населення Степової (або "Південної") України. Якщо на початку XIX ст. ця територія була малолюдною, то напередодні реформи 1861 р. лише в двох південних губерніях – Херсонській і Катеринославській – налічувалося понад 2 млн. чол. Усього ж за 75 років, з 1787 р. по 1862 р., населення трьох степових губерній – Катеринославської, Херсонської й Таврійської – збільшилося у чотири рази за рахунок природного приросту і припливу переселенців з інших українських і великоруських губерній.

Варто пригадати, що у імператорському маніфестом від 10 листопада та указом Сенату від 17 листопада 1764 р. в Україні було ліквідовано гетьманство. Були ліквідовані центральні установи Гетьманщини: Генеральну військову канцелярію, Генеральний військовий суд. Для управління Лівобережною Україною та Запорожжям створено Малоросійську колегію на чолі з президентом – російським чиновником і воєначальником графом Петром Румянцевим, якому надано титул генерал-губернатора Малоросії.

1765 р. було знищено полково-сотенний устрій Слобідської України. На місці 5 слобідських козацьких полків було створено Слобідсько-Українську губернію у складі 5 провінцій. Кожна провінція поділялась на 6 комісаріатів. Отамани і десятники військових слобід підпорядковувались комісарським правлінням. Козацьке населення отримало офіційну назву: "військові обивателі". Уся повнота влади належала губернатору, який підпорядковувався безпосередньо імператриці і Сенату.

За основу нового устрою в українських землях було покладено реформу місцевого врядування і суду 1775 р. відому під назвою «Установлення для управління губерній Всеросійської імперії», скорочена назва – «Установлення про губернії» («Учреждение о губерниях»).

Через 15 років (у 1780 р.) замість Слобідсько-Української губернії було створено Харківське намісництво.

Подібним чином 1781 р. були ліквідовані 10 козацьких полків Лівобережної України, що були державними адміністративно-територіальними одиницями. На їх місці створили 3 намісництва – Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське із звичайною для інших губерній Росії системою адміністрації. 1783 р. на Півдні України замість козацького паланкового поділу створили Катеринославське намісництво.

1783 р. козацькі полки, як військові одиниці, були позбавлені традиційного устрою і перетворені на регулярні полки російської армії.

1783 р. Росія анексувала Кримське ханство (яке здобуло собі державну незалежність за Кучук-Кайнарджийським мирним договором 1774 р.). У 1784 р. на приєднаній території Кримського ханства Росія ліквідувала традиційний адміністративно-територіальний та судовий поділ на каймакамліки та кадилики і створила Кримську область з місцевими державними установами подібними до "присутственных місць" у намісництвах.

З приєднанням Правобережжя до Росії створили Вознесенське намісництво (1795 р.) та Подільське, Брацлавське, Волинське намісництва (1796).

Проте після зміни влади у Петербурзі, новий правитель Павло I 1796 р. замінив створені Катериною II намісництва на губернії: Малоросійська (Лівобережжя), Слобідсько-Українська (Слобожанщина), Новоросійська (Південь і Крим), Київська, Подільська і Волинська (Правобережжя). 1 грудня 1797 р. почався 1-й рекрутський набір з козаків Лівобережної України (по 3 з 500 душ). Тим самим в українських землях було припинено монополію на козацьку військову службу.

1802 і 1803 рр. цей поділ коригувався. Після цього на території України, підконтрольній Російській імперії діяли 9 губерній: Харківська, Чернігівська, Полтавська, Київська, Подільська, Волинська; Катеринославська, Херсонська, Таврійська.

Цей поділ проіснував до революції 1917 р.

Для посилення своєї влади царський уряд будував систему управління за військовим зразком. Були утворені генерал-губернаторства: *Київське* (Київська, Волинська і Подільська губ.) (1832–1914); *Малоросійське* (Полтавська і Чернігівська губ.) (1764–1782); (1802– 1856; а з 1835 – Харківська губ.); *Новоросійське й Бесарабське* (Катеринославська, Таврійська, Херсонська губ. і

Бессарабська обл.) (1822–1874). На чолі генерал-губернаторств стояли військові генерал-губернатори, які користувалися майже необмеженою владою.

На чолі губерній стояли губернатори. У повітах, які входили до складу губерній, владу здійснювали справники. Повіти ділились на стани, які очолювали поліцейські пристави.

У кожній губернії була Казенна палата, яка відала збиранням державних податків. У повітах їй підпорядковувались повітові казначейства.

Імперським наступом було зруйновано систему міського самоврядування. Після запровадження «Установлення про губернії» (1781 р.) та проведення міської реформи в Російській імперії (1785 р.) і створення міських дум за магістратом, який раніше був органом самоврядування, залишилися головним чином судові функції. У 1831 р. Микола I указом скасував Магдебурзьке право в Україні, крім Києва. 4 січня 1835 р. – Магдебурзьке право було ліквідовано і у Києві.

Запроваджуючи загальноросійський адміністративний устрій, царизм здійснював колонізаторську політику.

На початку ХХ ст. в губерніях було засновано ще й охоронні відділення (охранку) для виявлення й покарання політичних противників самодержавства.

Соціальні стани.

Все населення поділялось на стани: дворянство, духовенство (привілейовані), міщанство, селяни.

Становий характер мала судова система. В кожній губернії існували окремі судові установи для кожного стану: для дворян – **верхній земський суд**, для жителів міст – губернський магістрат, для некріпосних селян (державних, економічних, дворових селян, однодворців) – **верхня земська розправа**. Голови («председатели») всіх цих судів призначалися Сенатом, а засідателі обиралися відповідними станами.

Російська імперія знищила козацький стан в Україні. Верхівка козацтва отримала права привілейованої верстви російського дворянства. Козацькі низи були записані державними селянами. Частина з них потрапила у кріпосну залежність від поміщиків, що спричинило соціальні протести, стимулювало рух за відновлення своїх козацьких прав, "шукання козаччини". Яскравим проявом протесту стало Турбаївське повстання 1789–1793 рр.

[Почалося 8 червня 1789 у с. Турбаї Градизького повіту Катеринославського намісництва (нині – село у Глобинському р-ні Полтавської обл.) із захоплення громадою панського будинку під час виїзних засідань Голтвянського нижнього земського суду [повітовий адміністративний орган в 1775–1862 рр. Виконував вироки судових органів] з розгляду претензій до власників села Базилевських, що супроводжувалося їх вбивством. Повстання відбулося після багаторічного ігнорування державними інстанціями численних звернень місцевих жителів щодо врегулювання свого соціального статусу. Повстання відзначалося організованістю, послідовністю соціальних вимог. Спільною основою стала вимога узаконення їхніх козацьких прав. Протягом 4-х років усі питання життя громади, протистояння каральним акціям, а також зносин із царською адміністрацією перебували в компетенції створеного повстанського виборного управлінського органу – "Збірної громадської хати", склад керівництва якої не раз змінювався. Питання принципового характеру вирішувалися на загальному сході жителів села. У листопаді 1792 р. відбувся розкол турбаївської громади. 19 червня 1793 р. група з 60 селян (насамперед – заможних) направила лист на ім'я правителя Катеринославського намісництва з рішучим осудом дій односельців під час збройного виступу. Того ж місяця проти турбаївців було застосовано військову силу та придушено повстання.]

За вироком суду 7 осіб засуджено до смерті (згодом смертну кару замінили каторгою), інших – до биття батогами й заслання в Сибір.

Також було прийняте рішення про примусове переселення турбайців у степові райони Херсонської губернії і Таврійської губернії, а саме село перейменовано на Скорбне (лише 1919 йому було повернуто попередню назву).

Події 1789–93 рр. в с. Турбаї залишили глибокий слід у пам'яті селян та козаків Лівобережжя. Вони відбилися в численних зразках пісенної та фольклорної спадщини].

1.2. Соціально-економічний розвиток

Найголовнішою особливістю соціально-економічного розвитку Наддніпрянської України першої половини XIX ст. була криза кріпосництва і формування ринкових відносин у аграрному секторі. Ознаками цього були:

- деградація і розорення поміщицьких господарств. Наприкінці 50-х років під заставою знаходився майже кожен четвертий поміщицький маєток в Україні;
- руйнування селянських господарств шляхом скорочення земельних наділів на користь поміщиків; правове закріплення панщини (1783 р. указ про закріпачення селян у Лівобережній та Слобідській Україні; 1796 р. поширення дії цього указу на Південну Україну; 1797 р. – офіційне встановлення триденної панщини на Наддніпрянщині; 1848 р. – запровадження Інвентарних правил на Правобережній Україні);
- збільшення державних податків і впровадження нових форм поміщицької експлуатації (урочна система, місячина); технологічний застій, екстенсивне господарювання, низький рівень організації праці, виснаження землі та падіння врожайності;
- поширення практики заробітчанства, розширення сфери застосування вільної праці. У 40-х роках XIX ст. лише на Полтавщині у цей процес було втягнуто майже 90 тис. осіб. На заробітки йшли в Степову Україну. Працювали, як правило, сезонно (весна-осінь);
- частина поміщицьких господарств переорієнтовується на ринок. Збільшуються посіви зернових культур. Посівна площа в південній Україні з 1778 по 1851 р. зросла в 25 разів! Головною товарною культурою стала озима пшениця.

З 20-х рр. XIX ст. на Правобережжі, Лівобережжі, Слобожанщині швидко розширюються плантації цукрових буряків. Посівна площа під ними з 1848 по 1860 р. збільшилась майже на 60%.

Активізувався розвиток промисловості. З 1783 по 1854 р. число промислових підприємств в Україні зросло з 200 до 1649, тобто – у 8 разів. З середини 20-х рр. XIX ст. починається технічний переворот – впровадження нових технологій і машин, передусім у найбільш прибуткові галузі виробництва – гуральництво і цукроваріння. У 1850 р. на гуральні Київської губернії спрямовувалось майже 40% товарного хліба. Гуральництво і продаж горілки приносили київським поміщикам близько 30% прибутку від їхніх господарств. У 1824 р. в Україні (с. Трощин Канівського повіту на Київщині) було збудовано перший цукровий завод. У першій половині XIX ст. було збудовано близько 200 цукроварень. 1861 р. Україна вже давала 80% загальноросійського виробництва цукру.

Порівняно швидко розвивалося олійне виробництво, сировиною для якого було насіння льону, коноплі, соняшнику. Технічне переоснащення відбувалося і в тютюновій промисловості України.

У текстильній галузі України найбільш розвиненим було виробництво сукна. З 1805 р. до 1859 р. кількість суконних підприємств зросла з 27 до 160, при цьому поміщицьких було лише близько 30 підприємств. Основним центром суконної промисловості Наддніпрянщини стало селище Клинець на Чернігівщині, де 1860 р. існувало вже 9 суконних фабрик.

До 1850 р. набув промислового характеру видобуток вугілля в Донбасі.

За темпами промислового розвитку перше місце займали губернії Південної України, де кріпосництво було менш поширеним. За 30 років – з 1825 до 1858 р. – кількість промислових підприємств на Півдні збільшилася у 6 разів – зі 125 до 753, тоді як на Лівобережжі – у 4,5 рази, на Правобережжі – у 2,3 рази.

Існування кріпосної системи гальмувало цей розвиток. Більшість поміщиків вважала недоцільним застосування машин і нових технологій за наявності у їхньому розпорядженні дармової робочої сили – кріпосних селян.

Кріпосницька система загострювала соціальні протиріччя. В Україні за 27 років – з 1797 по 1825 р. – відбулося понад 100 виступів кріпосних селян, а у наступні 20 років – з 1826 по 1847 р. – вже 250 виступів. Селянський рух під проводом Устима Кармелюка (1813–1835 рр.) охопив усе Поділля, суміжні райони Бессарабії, Волині та Київщини. У ньому брали участь до 20 тис. селян, які здійснили понад 1 000 нападів на поміщицькі маєтки. Розмаху набули "Київська козаччина" у 1855 р., охопивши близько 500 сіл, "похід у Таврію за волею" у 1856 р. та ін. селянські рухи.

Своєрідною формою кріпаччини було й запровадження в Україні військових поселень (1817–1857 рр.). Поселенці не мали права на земельну власність та особистих прав. Крім заняття сільським господарством, мали займатися військовим вишколом. Кожна сім'я мусила утримувати 1-2 солдатів. У 1857 р. в Україні було 25 округів військових поселень з 554 тисячами населення. Проте поразка Росії у Кримській війні (1853–1856 рр.) показала неефективність системи військових поселень та всієї системи господарювання, економічну та військову відсталість країни. Тому 1861 р. в імперії була розпочата низка реформ, що модернізували країну, спрямовуючи її на шлях європейського розвитку. Без проведення реформ Росія все більше відставала від передових країн світу.

У 1861 р. було ліквідоване кріпосне право. Земля стала об'єктом купівлі-продажу. Це стимулювало ринкові відносини. З 1863 по 1902 р. у ринковий обіг увійшло понад 25 млн. десятин (273 135 кв. км.) приватновласницької землі, насамперед дворянської, становлячи 53% від усієї площі українських губерній.

Для України були характерними два типи капіталістичного розвитку сільського господарства – пруський і американський (на Півдні).

У 1864 р. було проведено земську, судову, освітянську реформи.

Земська реформа запроваджувала в губерніях і повітах місцеве (земське) самоврядування. Згідно "Положення про губернські та повітові земські установи" створювалися виборні установи – губернські й повітові земські збори (розпорядчі органи) та губернські й повітові земські управи (виконавчі органи). В Україні їх запроваджували 1865–70 в 6 губерніях на території Лівобережної України, Слобідської України та на Південної України.

На території Правобережжя, де більшість поміщиків належала до польської шляхти й брала участь у польському національно-визвольному русі (Польське повстання 1863–1864), земські установи запроваджено пізніше: 1904 почали утворювати спрощені земські установи у формі губерніальних комітетів і лише з квітня 1911 почало діяти положення про земські установи (щоправда, з деякими змінами, які стосувалися виборного цензу й обмежували права польської шляхти на користь російських поміщиків).

Судова реформа 1864 докорінно змінила судоустрій. Вона здійснювалася на принципах всестановості, рівності всіх підданих перед законом, змагальності сторін, публічності судового процесу, відділення суду від адміністрації. Запорукою незалежності суду від виконавчої влади ставала незмінність суддів на посаді. Професіонали-судді обіймали посаду пожиттєво, що було захисним механізмом, гарантувало їм збереження посади при винесенні рішень, які не збігалися

з думкою адміністрації. Скасовувалися формальні докази та канцелярська таємниця, вводився змагальний процес. Поліція, що раніше підпорядковувалася губернаторам і генералгубернаторам, усувалася від слідства. Воно покладалося на особливих слідчих, які перебували у віданні суду й діяли під наглядом губернських прокурорів. Для виконання судових рішень запроваджувалася інституція судових виконавчих приставів. На зміну судьям, як правило, колишнім військовим, які не знали законів, не цікавилися правосуддям, мав прийти професійний юрист.

У 1864 р. почали реформу освіти. За “Положенням про початкові народні училища” запроваджено єдину систему початкової освіти. Створювалися класичні чоловічі гімназії та жіночі гімназії. Право вступати до університету мали лише випускники класичних чоловічих гімназій. Випускники реальних училищ мали право вступу до вищої технічної школи. Випускники жіночої гімназії прав на вступ не мали. Та все ж освіта, в тому числі університетська, зробилася доступнішою. Для дорослих відкривалися курси по неділях (недільні школи).

З 1870 р. у вводилось містах самоврядування. В усіх містах України створювалися міські думи. Вибори проводилися за майновим цензом. Виконавчим органом думи була міська управа на чолі якої стояв голова. Міські управи відали господарством міста.

У 1864–1883 рр. проведено військову реформу що мала на меті створити сучасне боєздатне військо. Рекрутчину замінили загальною військовою повинністю. Термін військової служби з 12–7 років скорочувався до 6–7 років. Заборонили тілесні покарання. Дворянство та духовенство звільнялось від служби.

Незважаючи на непослідовність і половинчастість, реформи сприяли економічному розвитку українських земель, перетворенню їх в індустріальну базу імперії.

У 1860-х – на початку 1880-х рр. відбулися структурні зміни у промисловості України. Гуральництво, суконна – високорозвинені галузі поміщицької промисловості – почали займати другорядні позиції, натомість зросла роль кам’яновугільної промисловості, посилено розвивалися металургія і сільськогосподарське машинобудування. Завершення промислового перевороту вело до промислового будівництва на Півдні і формування нових промислових регіонів: Південного та Донецько-Криворізького.

На початку ХХ ст. Донбас давав 70% усього вугілля імперії. З 1861 по 1900 рр. видобуток вугілля в Донбасі збільшився майже в 100 разів. У Донбасі в 1900 р. видобувалося понад 2/3 загальноросійського видобутку вугілля. Тут зосереджувалося майже все виробництво коксу.

У 1881 р. було засновано іноземне акціонерне товариство, яке розпочало розробку залізної руди на Саксаганському руднику в Криворізькому басейні. На кінець ХІХ ст. Кривбас давав 57,2% видобутку залізної руди в Російській імперії.

У другій половині 80-х років на базі руд Кривого Рогу та коксівного вугілля Донбасу розпочалося будівництво великих металургійних заводів у Подніпров’ї: в Олександрійську (Запоріжжя), Катеринославі (Дніпро), с. Кам’янське. Під кінець ХІХ ст. Наддніпрянська Україна перетворилася в основну вугільно-металургійну базу Росії.

У 90-х рр. Україна давала більше половини сільськогосподарських машин. У 1895 р. розпочалося будівництво Харківського паровозобудівного, а у наступному році – Луганського машинобудівного заводів. Вже 1900 р. ці заводи випустили 233 паровози (23,3% загальноросійського виробництва).

Промисловий розвиток супроводжувався інтенсивним залізничним будівництвом. Перша залізниця довжиною 196 верст – Балта-Одеса – була збудована в 1865 р. Протягом 1866–1879 рр. в Україні прокладено понад 4,5 тис. верст залізничних колій. На кінець ХІХ ст. довжина залізниць в Україні становила 1/5 всієї залізничної мережі Російської імперії; залізниці вже зв’язали всі

головні міста України між собою та з чорноморськими портами і з промисловими центрами Росії. По річках України ходило 220 пароплавів.

Концентрація промислового виробництва підготувала ґрунт для процесу монополізації і тому утворення монополій почалося спочатку саме у найбільш “концентрованих” галузях – металургійній, кам’яновугільній, залізорудній та ін. На початку сторіччя виростають синдикати “Продвагон” (1901), “Продамет” (1902), “Трубопродажа” (1902), “Гвоздь” (1903). Це були могутні об’єднання. Наприклад, утворений у 1904 р. синдикат “Продуголь”, до якого входили 18 окремих акціонерних товариств, контролював 75% видобутку кам’яного вугілля у Донецькому басейні.

Однак, монополії водночас звужували сферу регулюючої дії ринкових відносин, отже – гальмували господарський розвиток, заважали технічному прогресу.

Монополістичні об’єднання України були тісно пов’язані не тільки з російською буржуазією, а й з іноземним капіталом. Західну буржуазію приваблювали величезні природні багатства, дешева робоча сила, висока норма прибутку, широкий ринок. Показово, що понад 25% іноземних інвестицій у промисловість Російської імперії припадає саме на Україну. Наприклад, у вугільній промисловості 63% основного капіталу перебувало у володінні іноземних компаній, а в металургії – 90%. Могутній синдикат “Продуголь” фактично цілком контролювався французькими інвесторами. Це гальмувало і деформувало економічний розвиток не тільки Наддніпрянської України, а й усієї Російської імперії, адже вітчизняний виробник витіснявся з ринку, а більша частина прибутків, одержаних за рахунок монопольних цін та державних військових замовлень, вивозилась за кордон.

Важливою особливістю промислового розвитку України був нерівномірний розвиток її регіонів. Якщо **Південь** України швидко перейшов на капіталістичні рейки і почав бурхливо розвивати промислове виробництво, то **Південно-західний** район орієнтувався головним чином на аграрний сектор, і тут домінував дрібнобуржуазний уклад. **Лівобережжя**, де зберігались залишки кріпацтва, помітно відстало від інших регіонів України.

Поступово в українських землях склалася спеціалізація промислових районів. Донбас став центром вугільної промисловості, Нікопольський басейн – марганцевої, Кривий Ріг – залізорудної, Правобережжя і певною мірою Лівобережжя – цукрової. Ці центри промислового виробництва з часом набули загальноросійського значення. Цьому процесові сприяли значно швидкі, порівняно з загальноімперськими, темпи розвитку ключових галузей промисловості.

Українські землі наприкінці XIX – на початку XX ст. стали одним з ключових промислових районів Російської імперії. Саме тут у 1913 р. вироблялось 69% загальноросійської продукції чавуну, 57% сталі та 58% прокату. На Україну в цей час припадало 20,2% усієї продукції машинобудування та металообробної промисловості Росії.

У 80–90-ті роки імперією прокотилася хвиля контрреформ. Консервативний Олександр III намагався відновити владу держави над громадянським суспільством, що формувалося. Суть контрреформ полягала у консервації, згортанні, а подекуди і ліквідації позитивних змін, яких було досягнутих буржуазними реформами 60–70-х років.

Розпочалося відновлення позицій дворянства в усіх сферах життя, розширилися його владні повноваження; обмежувалася гласність, посилювалася цензура тощо.

У 1884 р. було запроваджено новий університетський устав, який ліквідував автономію університетів. 1887 р. вийшов циркуляр про «кухарчиних дітей», що забороняв приймати до гімназій дітей з нижчих верств населення; 1889 р. видано «Положення про земських начальників», що надавало широкі повноваження земським начальникам, які призначалися з дворян і виконували адміністративні та поліцейські функції; 1890 р. побачило світ «Положення

про губернські та повітові земські установи», яке обмежувало фінансування земств, посилювало контроль за ними з боку держави, скорочувало представництво селян в цих установах.

Проте контрреформи вже не могли змінити принципового напрямку еволюції до буржуазного суспільства, але вони суттєво уповільнили прогресивні суспільні зміни.

Тому в імперії визрівало масове невдоволення: селяни страждали від безземелля та грабінницьких викупних платежів; робітники були обурені жадливими умовами праці та мізерною зарплатою; молода буржуазія, опанувавши економічні висоти, рвалася до політичної влади; інтелігенція бажала справжніх, а не декларативних політичних прав і свобод, поглиблення процесу демократизації суспільства; народи імперських окраїн дедалі голосніше виступали проти свого напівколоніального статусу за національні та державно-правові свободи.

Українці залишались селянською нацією. У 1897 р. в містах проживало 16% населення Східної України, а серед жителів міст українці становили 33%. Подальшому зміцненню капіталістичних відносин сприяла Столипінська аграрна реформа початку ХХ ст.: селянин здобував право виходу з общини, відходив на окремий відруб – хутір, ставав приватним власником. Протягом 1906–1913 рр. на Схід Росії емігрувало 1,2 млн. осіб, але 25% із них повернулось.

Ішов прискорений процес обезземелення та соціальної диференціації на селі. У 1914 р. уже налічувалось 2 млн. малоземельних селян, їх наділ становив 2 десятини, а 50% із них не мали ні коня, ні корови. Українське село перебувало у постійному соціальному напруженні.

2. Українські землі під владою Австро-Угорської імперії.

2.1. Територіально-адміністративний устрій

Специфіка австрійської політики, у порівнянні з російським пануванням, полягала у більш гнучкому використанні національного та релігійного фактора, зокрема щодо українського населення.

В українських землях, які знаходились у складі Австро-Угорської імперії не було адміністративної єдності. Галичина та Буковина знаходились у Австрійській частині імперії, Закарпаття – в Угорській.

Галичина. Анексовані Австрією землі Галичини (1772 р.) та Буковини (1774 р.) склали окрему адміністративну одиницю, іменовану "**Королівством Галичини і Лодомерії**" із центром у Львові. Східну частину Галичини на 2/3 заселяли українці, а західну – на 2/3 поляки. Прагнення українського населення про поділ Галичини на дві частини – українську та польську, що чітко були сформульовані під час революції 1848–1849 рр., австрійська влада не задовольняла, виходячи зі своїх імперських інтересів – "поділяй і володарюй".

Адміністративний устрій. У Королівстві вся адміністративно-політична влада належала губернатору, якого призначав імператор. При губернаторові перебувало губернське правління, що складалось з департаментів, які відали окремими галузями управління.

1775 р. австрійський уряд створив Галицький Становий сейм з дуже обмеженою компетенцією. Його головним призначенням було подання прохань (постулатів) імператору, а у 1782 р. його фактично було реорганізовано у дорадчий орган при губернаторі.

Імператорський патент від 13 квітня 1817 р. визначав предмет компетенції Станового сейму:

1. Розкладання податків.
2. Призначення станових посадових осіб.
3. Затвердження в станових званнях, надання шляхетства.

4. Завідування шляхетською метрикою.

Становий Сейм налічував 100–143 членів. Він складався з представників магнатів, шляхти (понад 100 чол.), духовенства (до 10 чол.), вищих чиновників (до 10 чол.). Виконавчим органом Станового Сейму був Становий Комітет, або Крайовий Комітет.

«Королівство Галичини і Лодомерії» поділялось на 18 **округів (дистриктів)**. На чолі округу стояв староста. До його компетенції належали усі адміністративні і поліційні справи, нагляд за торгівлею, промисловістю, призов на військову службу тощо. Штат округу становили лише 10–12 осіб: староста, 3–4 комісари, секретар, 2 діловоди, 1–3 практикантів і 3 кур'єри. Старостів і комісарів призначав імператор, а всіх решта – староста.

Життям **міст** керували **магістрати**, членів яких також призначав австрійський уряд.

Всі королівські і інші найбільші міста, що мали магістрати, найчастіше називалися муніципальними містами, а дрібні міста, що не мали магістратів і, що перебували під безпосередньою владою приватних власників, іменувалися приватновласницькими містами. Виняток становили лише Львів і Краків, які мали общинні статuti.

1783 р. австрійський уряд провів реформу міського врядування – т. зв. «ординацію 1783 р.». Згідно з нею, створювалися міські відділи, що мали наглядові функції, і міські магістрати, у руках яких було зосереджені всі господарські і судові функції.

У **селах** адміністративна і поліцейсько-судова влада належала землевласникам та їхнім управителям – мандаторам. Мандатори були виконавчим органом поміщика, який їх утримував, а на посаді затверджували окружні старости. З 3 кандидатів, обраних селом, поміщик призначав війта, компетенція якого була незначною. Якщо село мало не менше 30 дворів, війт раз на місяць звільнявся від панщини.

Чиновницький апарат на місцях утворювали негаличани – імперські ставленники іноземці – за походженням були німцями, чехами і поляками. Наприкінці 18 ст. у Галичині налічувалось 3 тис. службовців, з яких лише 250 були місцевого походження; у 1783 р. з 18 окружних старост був лише 1 українець.

Буковина. Окремим – 19-им – округом до цього «Королівства Галичини і Лодомерії» протягом 1786–1849 рр. входила Буковина (також без етнічного поділу, хоча вже й тоді на Північній Буковині переважало українське населення, а на Південній більшість становили румуни). До того часу – протягом 1775–1786 рр. – адміністрування Буковиною здійснювало військове управління. Адміністративно-політичним центром Буковинського округу стало м. Чернівці.

Герцогство Буковина. Конституція 1848 р. **вилучила Буковинський округ** з "Королівства Галичини і Лодомерії", вивела з-під управління Галицької адміністрації, та надала **Буковині деяку автономію** у вирішенні внутрішніх питань. У січні 1849 р. цісар Франц Йосиф I надав Буковині статус окремого **коронного краю** [*коронний край – територія, що належить монарху, та передається у спадок без права відчуження*], й утворив **Герцогство Буковина**. 1850 р. цісар затвердив тимчасову конституцію краю. В ній підтверджувалося, що Буковина є окремою коронною землею імперії, що її відносини з монархією регулюються державною конституцією через представництво у Райхсраті, що всі народи Буковини рівноправні, що герцогство отримує свій герб. Статус окремої провінції імперії – коронного краю Герцогства Буковина – зберігався з 1849 до 1918 р.

Природні умови тут були складними, більшість території краю була вкрита лісами, що не сприяло розвитку землеробства і скотарства. Буковина була відсталою провінцією, де економіка була в занедбаному стані, соціальний склад населення zdeформований. Негативні наслідки мало довготривале управління краєм турецько-молдавською адміністрацією.

Закарпаття ще з часів середньовіччя входило до складу Пожонського (Братиславського) намісництва Угорського королівства. У XIX ст. воно лишалося в угорській частині імперії Габсбургів і було ізольованим від інших українських земель.

Його територія поділялась на **чотири адміністративні одиниці – комітати (жупи)**. Керівникам – жупанам, – яких призначав король – належала вся повнота влади. Через підпорядковані їм управління вони здійснювали адміністративну, фінансову, судову і навіть військову владу. **На селі** землевласники, управителі (посесори) та наглядачі (мандатори) забезпечували поліцейсько-судову владу.

2.2. Соціально-економічний розвиток

Західноукраїнські землі дісталися Австрії у занедбаному стані, до якого призвело польське панування. Селянство Галичини потерпало від кріпацтва. Занепадали міські ремесла й торгівля. Схожа була ситуація у виснаженій тривалим турецьким пануванням Буковини та підпорядкованому угорцям Закарпатті.

Українські селяни-кріпаки в Галичині перебували під владою польською шляхти, яка складала лише 3-5% населення краю, але володіла більшістю земель. Крім сплати оброку селянин повинен був виконувати панщину п'ять-шість днів на тиждень.

Реформи 70–80-х рр. XVIII ст. Австрійська імператриця Марія-Терезія та її син Йосиф II провели низку реформ у дусі політики освіченого абсолютизму. Метою їх було поліпшення матеріального становища населення, заради стабілізації соціально-економічного розвитку і зміцнення імперії; ліквідація старої системи управління, у якій домінувала місцева шляхта та заміна її на чиновництво, яке провадило б політику імперського центру. Реформи поширювалися переважно на адміністративне управління, відносини в аграрній сфері, церковне життя та освіту.

Значні зміни сталися в аграрній сфері. **Наказ ("патент") 1772 р. Марії-Терези започаткував укладання інвентарів**. В них записали кількість земель, якими володіла шляхта, і визначені повинності селян. Завдяки цьому імперський уряд зміг реально уявити розміри податків з цих земель і одночасно вимагати від землевласників, щоб вони не обтяжували селян більше, ніж передбачено «Інвентарієм». Обмежувалися застосування тілесних покарань, заборонялася панщина у неділі та свята, примусові роботи без згоди селян тощо.

Патентом 1775 р. Марія-Тереза забороняла панам вимагати у селян більше того, що зазначалось в інвентарях.

Наступник Марії-Терези, її син Йосиф II (1780–1790), протягом 1780–1782 рр. видав декілька законів, за якими **селяни звільнялися від особистої залежності** та чітко визначалися розміри панщини (не більше трьох днів на тиждень). Водночас селянам надавалися мінімальні громадські права – одружуватися без дозволу землевласника, посилати своїх дітей навчатися до міських шкіл; ліквідувалося право пана судити селянина тощо. Патентом 1785 р. поміщики не мали права переділяти чи скорочувати селянські земельні наділи (рустикальні землі). Рустикальні землі переходили у спадкове користування. Селянські громади отримали також права самоврядування. В селах організовувалися громади зі своїми виборними представниками. У 1789 р. імператор видав закон про ліквідацію панщини, проте після його смерті той закон скасували, але всі інші зміни залишилися.

Австрійський уряд також провів **реформу поміщицького суду**, згідно з якою пани складали спеціальний іспит, щоб бути суддями, а хто не робив цього, мав утримувати своїм коштом спеціально запрошеного суддю – юстиціарія або мандатора.

Було реформовано **податкову систему**. До реформи поміщику належало 80% прибутків від селянського господарства, селянину – 20%. За новим патентом Йосифа II 70% прибутків залишалося селянину, 18% належало пану (як еквівалент панщини та інших податків), 12%

сплачувалося державі. Право на стягнення податку передавалося не поміщику, а війту. Цей патент викликав велике незадоволення польської шляхти, яка була основним землевласником у Галичині.

Значні зміни відбулися у *церковному житті* західноукраїнських земель. Імператор Йосиф II 1781 р. прийняв закон, згідно з яким усі християнські церкви діставали рівні права. Некатолики здобули однакові з католиками права на державну службу. Євреїв зрівняли у правах з іншими народами. Значно посилювалися позиції греко-католицької церкви.

За ініціативою Марії-Терезії у Відні 1774 р. при церкві святої Варвари було відкрито генеральну семінарію («Барбареум») для здобуття вищої духовної освіти греко-католицькому духовенству. З 1784 р. було відновлено діяльність Львівського університету. Оскільки лекції читалися латинською та німецькою мовами, для українців при університеті створили «Студіум рутеніум» («Руський інститут»), де викладання велося церковнослов'янською мовою. «Руський інститут» існував протягом 1787–1809 рр.

Далекосяжні наслідки для українців краю мала *шкільна реформа* Марії-Терезії, проведена 1777 р., за якою в початкових школах навчання проводилося рідною мовою.

Отож, реформи Марії-Терезії та Йосипа II сприяли політичній модернізації західноукраїнських земель.

Основою економіки краю було сільське господарство. У *Східній Галичині* переважало *рільництво*. Домінуюче становище мало поміщицьке землеволодіння. На Східній Галичині поміщики володіли 96% від усієї землі, у Північній Буковині – 69%, на Закарпатті – 90%.

Розвиток сільського господарства. Характерною рисою стало зростаюче обезземелення селян. За цей час середній розмір селянських наділів зменшився з 6 до 4 га, а земельні володіння магнатів зросли з 400 до майже 600 га.

У *Закарпатті* більшість оброблюваних земель використовувалася для розвитку промислового *виноградарства, садівництва та хліборобства*. Переважною більшістю земель тут володіли угорські й німецькі землевласники та монастирі. У господарстві гірських районів Закарпаття помітну роль відігравали *тваринництво та лісорозробки*. Закарпатські вовна і ліс надходили до промислово розвинених провінцій імперії.

На більшій частині *Північної Буковини* провідну роль у господарстві відігравало *рільництво*, а в гірських районах – *тваринництво, рубання і сплав лісу, мисливство*. Значна частина продукції вивозилася до західних провінцій імперії. Фактичними господарями у краї були великі землевласники, яким належало дві третини оброблюваної землі та більшість сіл.

Обтяжливим тягарем західноукраїнських земель були державні повинності (спорудження доріг, мостів тощо) і 14-річна військова служба.

Боротьба населення проти соціального гноблення. Подання колективних скарг на панів до імперських органів влади мало наслідком тривалі судові процеси селянських громад проти власників. До середини XIX ст. у Східній Галичині не зосталося жодного села, яке не судилося б зі своїм паном. Доходило до розправ над панами, підпал маєтків і підприємства господарів.

У гірських районах Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття, як і раніше, розгортався *рух опришків*. Селяни тікали в гори і ліси, створювали партизанські загони і вели збройну боротьбу проти своїх гнобителів. Особливого розмаху рух опришків набрав у 1810–1825 рр. Найбільшу популярність здобув загін із 30 опришків на чолі з Мироном Штолюком. Завдяки підтримці селян Буковини тривалий час його загін залишався невловимим. Лише 1830 р. загін Штолюка розгромили, а самого ватажка і сімох сподвижників стратили.

У 40-х рр. XIX ст. рух селян у *Північній Буковині* знову посилювався. З-поміж селянських ватажків найбільшої слави набув *Лук'ян Кобилиця* (1812–1851). Він разом з уповноваженими представниками 22 селянських громад написав скаргу до крайової галицької адміністрації з

приводу насильств і утисків панів. Коли скарги не дали результатів, селяни почали громити маєтки і відмовлятися виконувати повинності. Для придушення повсталих було використано війська. З повсталими жорстоко розправилися: понад 230 селян було побито киями, а Кобилицю та інших керівників селян ув'язнили.

Важливим етапом у розвитку західноукраїнських земель стали події загальноєвропейської демократичної революції 1848–1849 рр. – "Весни народів". Вони пришвидшили становлення індустріального суспільства.

Революція принесла відміну кріпосного права у Галичині (квітень 1848 р.) на 5 місяців раніше, аніж в інших регіонах імперії. За своє вивільнення селяни мусили протягом 50 років сплачувати щорічні платежі.

В економічних відносинах між селянами й поміщиками переважали відробітки – за позичене зерно, за оренду землі, за дрова тощо. Лише наприкінці XIX ст. відробітки стали поступатися місцем вільнонайманій праці. Близько 80% селянських господарств мали наділи менше ніж 5 га. Одним із найголовніших питань для селянина в той час було право користуватися сервітутами. Землевласники призначали заздалегідь надмірну ціну за користування ними, розуміючи, що дітися селянам нікуди. Сподівання тисяч селян знайти справедливість у судах були марними. Протягом 1848–1881 рр. у судах краю розглядалися 32 тис. справ про права на сервітуту, з яких на користь землевласників було вирішено 30 тис.

Велика кількість дешевої робочої сили безземельних селян робила невигідним імпорту недешевих машин із західних регіонів імперії або навіть з Англії. Повільне впровадження досягнень агрономічної науки, відстала техніка обробітку землі обумовлювали низькі врожаї. Протягом другої половини XIX ст. врожайність сільськогосподарських культур у краї була в півтора-два рази нижчою, ніж у західноєвропейських країнах.

Переважну більшість складали малоземельні господарства, господарі яких не могли проіснувати зі своїх наділів. Проте за свою працю вони отримували в чотири рази менше, ніж сільськогосподарські робітники в інших провінціях імперії Габсбургів.

Місцева слаборозвинена промисловість була нездатна поглинути надлишок сільськогосподарського населення. Господарства середняків і заможних селян були тією основою, з якої почала формуватися нова суспільна верства західноукраїнських селянпідприємців. На відміну від міської буржуазії та поміщиків, селяни-підприємці були в основному українцями.

Розвиток промисловості. Традиційні галузі місцевої промисловості – **шкіряна, соляна, текстильна, лісова, тютюнова, залізоробна**. У середині XIX ст. у **Східній Галичині** існувало близько 200 мануфактур, що становило 41% від їхньої загальної кількості в імперії. Більшість мануфактур знаходилась у селах і перебувала у власності шляхти. Праця вільнонайманих працівників майже не використовувалася; працювали селяни, пов'язані з сільським господарством. Машин майже не використовували. Перші дві машини на західноукраїнських землях з'явилися лише 1843 р. в Галичині (на той час у західних провінціях імперії на промислових підприємствах уже діяло понад 200 парових машин).

Попит на промислову продукцію на західноукраїнських землях задовольнявся переважно за рахунок постачання із західних промислово розвинених провінцій. Внаслідок цього значно дешевші за місцеві вироби фабрично-заводські товари спричиняли занепад ремісничо-мануфактурних підприємств краю.

Доступ західноукраїнським товарам на ринки Австро-Угорщини та сусідніх країн був фактично закритий. Водночас існували пільги на вивезення звідси сировини й напівфабрикатів.

Переважна більшість промислових робітників працювала не у великій фабричній промисловості, а на дрібних підприємствах і майстернях. За офіційними даними, 1885 р. в Східній

Галичині на 175 підприємствах обробної промисловості з числом робітників понад 20 осіб працювало лише 10 тис. душ. У Закарпатті тоді ж було декілька таких підприємств, а на Буковині взагалі не було.

Галузева структура промисловості краю була однобокою. Основну частину продукції давали галузі з добування і переробки місцевої сировини – *лісова, лісопильна, нафтова, буровугільна, соляна*.

Найбільшою галуззю промисловості була *нафтова*, яка почала розвиватися з середини XIX ст. Її центром був Борислав. Контроль над розвитком цієї галузі одразу встановили австрійські та німецькі підприємці. Зацікавленість у збільшенні експорту галицької нафти спонукала їх до застосування технічних вдосконалень. Результатом цього стало зростання видобутку нафти з 20 тис. тонн на рік 1874 р. до 326 тис. тонн у 1900 р. Галицьку нафту переробляли на австрійських та угорських заводах. Хоча видобуток нафти і виробництво гасу постійно зростали, селяни не мали за що його купити і освітлювали свої оселі скалкою.

Велика кількість високоякісних лісів (дуб, смерека, бук) спричинила у 2-ій половині 60 – на початку 70-х рр. стрімкий розвиток *лісопильної* промисловості. До лісових районів Карпат було підведено залізничні колії і цінна деревина вивозилася до Німеччини, Австрії, Італії, Англії, Франції, Туреччини та ін. країн.

Якщо лісопильна промисловість розвивалася швидко, то темпи розвитку меблевого виробництва та інших галузей деревообробної промисловості були дуже повільними. Потреби західноукраїнського населення у меблях, папері й картоні задовольнялися імпортною продукцією.

До найменш розвинених галузей належали *легка й металообробна* промисловість. Місцеві ткачі, шевці та кравці забезпечували одягом і взуттям лише сільське населення, а міщани носили одяг із тканин західноєвропейських текстильних фабрик.

Найбільшими підприємствами краю були *залізничні ремонтні майстерні* у Львові, Стрию та Станіславі. Однак зробити в них капітальний ремонт можливості не було, і машини відправляли до Німеччини.

У другій половині XIX ст. у краї діяли лише п'ять великих державних *тютюнових* фабрик (у Східній Галичині – чотири, в Закарпатті – одна), на яких працювали 4 тис. робітників. У Східній Галичині існувало також кілька сірникових фабрик, *металургійних і машинобудівних* підприємств. Наприкінці XIX ст. кількість промислових робітників – нової суспільної верстви – у краї становила близько 55 тис. душ. Джерелами поповнення робітництва були розорені ремісники й селяни.

Еміграція західноукраїнського населення. Злиденні заробітки, страх іще не розорених селян перед майбутніми злиднями, нестача землі, тягар національного гноблення й політичного безправ'я стали основними причинами масової трудової еміграції західноукраїнських селян до країн Європи, Північної та Південної Америки. Масова еміграція західноукраїнського селянства розпочалася у 80-х рр. XIX ст., а найбільших розмірів досягла на початку XX ст. Відбувалася вона у формах постійної переселенської й тимчасової заробіткової еміграції. Постійна переселенська еміграція відбувалася переважно до Бразилії, Аргентини, США і Канади. На тимчасові сезонні роботи західноукраїнські селяни щорічно виїздили до сусідніх країн – Угорщини, Західної Австрії, Німеччини, Румунії, Росії, Франції та інших країн. Основна маса постійних емігрантів вирушала за океан.

Міста і міське населення. Західноукраїнські міста впродовж тривалого часу зберігали свій традиційний вигляд. Міське населення поступово зростало. Швидше за інші розвивалися Львів і Чернівці, а також міста, що були значними залізничними центрами, – Станіслав, Стрий та ін. Зростало також населення Дрогобича й Борислава, де виникли нафтодобувні підприємства.

У цілому відсоток міського населення західноукраїнських земель залишався досить невеликим. У Галичині мешканці міст складали 10% від усього населення. Українці у складі міського населення складали лише 14–25%. Більшість серед міських жителів у Східній Галичині належала полякам та євреям.

В економічній площині західноукраїнські міста зберігали свій характер центрів ремесла й торгівлі. Однак українців у складі місцевого купецтва майже не було. Абсолютну більшість у цьому секторі економіки мало єврейське купецтво. Завдяки їхній діяльності в краї було налагоджено економічні зв'язки між містами й селами. Єврейські купці скуповували в селах сільськогосподарську продукцію і привозили на продаж селянам необхідні товари. Рівночасно з торгівлею єврейські купці здійснювали інші комерційні операції: позичали гроші, продавали товари в борг тощо. Завдяки їхній діяльності західноукраїнське селянство втягувалось у товарно-грошові відносини.

3. Український громадсько-політичний рух у складі Російської імперії

Український рух у складі Російської імперії, був складовою часткою неоднорідного за формами суспільно-політичного руху. Серед цього руху особливо на початковому етапі, вирізнялися російська та польська течії. Всі вони мали глибокі соціально-політичні джерела. Серед основних джерел цього руху була урядова політика, що мала імперський характер, і утверджувала свої пріоритети (військово-політичне домінування, деспотичне врядування, станову систему соціальної ієрархії та її репродукцію, вибіркові національно-культурні стандарти). Тому такі прояви соціального життя як консервація кріпаччини, руйнація залишків української автономії резонували суспільну думку альтернативними викликами всієї державнополітичній системі. Національний відгук на суспільні реалії у російських, польських та українських формах не був однаковим. Різними були кінцеві орієнтири цих рухів, кожний з яких, у кінцевому порядку, прагнув до утвердження своєї форми національної державності.

Грунтуючись на схемі періодизації національних рухів недержавних народів М. Гроха, відомий історик П. Магочій дає таку хронологію українського руху в Наддніпрянській Україні: 1) етап збирання спадщини –1780–1840 рр.; 2) організаційний етап – 1840–1900 рр.; 3) політичний етап –1900–1917 рр.

Велике значення для формування громадсько-політичної думки в українському суспільстві відіграли впливи Західної Європи – ідей Великої французької революції – свободи, рівності, братерства.

1. Одним із шляхів їх поширення в Україні були закордонні походи російської армії у війнах проти наполеонівської Франції 1813–1815 рр., повернення військ у Росію та їх розквартирування в Україні.

2. Поширення ідей через систему освіти і зокрема – вищої, чому сприяло заснування університетів і ліцеїв. Центрами суспільно-політичного руху стають Харківський (1805), Київський університети (1834), Кременецький ліцей на Волині (1805), Ніжинська гімназія вищих наук (1820). 1826 р. у Харківському університеті діяв таємний гурток вільнодумців кількістю до 20 осіб, що пропагував ідеї декабристів.

3. Поява преси, як засобу масової інформації, що відноситься до першої половини ХІХ ст. У Харкові започатковано "Харьковский еженедельник" (1812), громадсько-політичний журнал "Украинский вестник" (1816–1819). В Одесі з 1828 р. почала виходити щоденна газета "Одесский вестник". У Києві першою газетою були "Киевские объявления" (1835–1839). 1838 р. в усіх

губернських центрах України почали виходити губернські відомості. Їх назва відтворювала назву губернії, наприклад, "Киевские губернские ведомости".

Організаційною формою об'єднань невдоволених режимом стали масонські ложі. Вони мали статuti і суворо дотримувалися дисципліни. Цю форму перейняли від середньовічних цехових об'єднань «каменярів» (масонів). Тільки у XVIII ст. в різних регіонах України діяло 40 масонських лож: у Житомирі, Одесі, Харкові, Полтаві, Львові, Самборі та ін. 1818 у Києві була заснована «Ложа об'єднаних слов'ян» (українців, росіян, поляків). З її діяльністю пов'язують витoki ідей слов'янського федералізму.

Масонський рух був ідейно строкатим. Виділялися консервативні ложі. Формувався і ліберально-демократичний напрямок. Основний наголос на національній проблемі України робила полтавська ложа «Любов до істини» (1818–1819), що налічувала 20 осіб (у тому числі І. Котляревський). Цар заборонив її особистим указом, а 1822 р. закрити усі масонські ложі. Але гурток трансформувався в «Малоросійське товариство» (1821), центральною фігурою якого був предводитель дворянства Переяславського повіту Василь Лукашевич (бл. 1783–1866, уклав «Катехізіс автономіста»). 1826 р. В.Лукашевича ув'язнили у Петропавлівську фортецю у Петербурзі, після цього він до кінця життя жив під наглядом поліції.

Яскравим проявом суспільного руху першої половини XIX ст. став рух декабристів. У січні 1821 у Тульчині на Поділлі було засновано «Південне товариство», яке нараховувало до 100 членів (осередки у Кам'янці, Василькові). Провідна роль належала Павлу Пестелю. У Петербурзі утворилося «Північне товариство». Серед декабристів було чимало українців – нащадків козацької старшини. Провідними діячами були брати Матвій та Сергій Муравйови-Апостоли. З українських сімей походили засновники «Товариства об'єднаних слов'ян» – третьої таємної організації, що виникла 1823 р. у Новоград-Волинському: Брати Андрій та Петро Борисови – офіцери 8-ї артилерійської бригади; Іван Горбачевський, Юліан Люблінський, висланий з Варшави на батьківщину під нагляд поліції за участь у студентській організації «Союз вільних поляків». У товаристві об'єдналося близько 50 офіцерів, здебільшого зі збіднілих дворянських сімей.

Декабристські товариства мали спільну мету: шляхом військового перевороту повалити самодержавство і ліквідувати кріпосне право.

Південне товариство схвалило проект конституції – «Руська правда» (автор П. Пестель). Передбачалась ліквідація станів, перетворення всіх людей на рівних перед законом громадян; проголошували принцип священності й недоторканості приватної власності; особиста свобода як найважливіше право кожного громадянина. За планами Пестеля, Росія мала стати республікою. Проте «Руська правда» заперечувала федеративний устрій, який на думку її автора послаблював державу. Українців П. Пестель зараховував до «корінного російського народу» і не допускав створення окремої української держави.

Програма Північного товариства, викладена у "Конституції" Микити Муравйова, передбачала поділ Росії на 13 федеральних штатів. Серед них – Чорноморський зі столицею у м. Київ та Український зі столицею у м. Харків Про дозвіл українцям на свою окрему державу також не йшлося. Конституція М. Муравйова передбачала встановлення конституційної монархії. Законодавча влада мала належати народному вічу, виконавча – імператору.

Повстання, яке підняли члени товариства – офіцери Чернігівського полку (29 грудня 1825 – 3 січня 1826 р.) у районі Василькова (на Київщині) не знайшло підтримки інших військових частин та селянства. Суворе покарання отримали 16 офіцерів, що прийняли участь у повстанні. С. Муравйов-Апостол, М. Бестужев-Рюмін, П. Пестель разом з К. Рилєєвим та П. Каховським з Північного товариства були повішені 13 липня 1826 р.

Не знайшло широкої підтримки в Україні і польське (Листопадове) повстання 1830–1831 рр. Українські селяни більш охоче записувались у лави козацьких полків, які російська влада формувала для придушення повстання.

Проте у середовищі польської еліти, інтелігенції прагнення до відновлення незалежності Польщі зберігалися і набували нових форм. 1835 у Кракові виникла таємна польська демократична організація «Співдружність польського народу» осередки якої діяли й в Україні. Серед її засновників були відомі польські революціонери Северин Гошинський, Леслав Лукашевич, Шимон Конарський – емісар на Правобережній Україні. Організація об'єднувала представників дрібної шляхти, інтелігенції, студентської молоді. Гуртки цієї організації діяли серед студентів Київського університету, 2-ї київської, немирівської, вінницької, житомирської, ровенської гімназій. У Галичині в рамках «Співдружності польського народу» існувало окреме «Руське коло», що об'єднувало українські студентську молодь. 1838–1839 осередки цієї організації в Україні, Литві, Білорусі були розгромлені царським урядом. 27 травня 1838 р. Ш. Конарського заарештовано, а 27 лютого 1839 р. розстріляно.

У 1863 р. поляки знову повстали (Січневе повстання 1863 р.). У повстанні взяли участь й українці. Центральний Національний Комітет (ЦНК) "червоних" ("червоні" і "білі" – радикальний і поміркований табори повстання) утворив таємні комітети в Правобережній Україні. У січні ЦНК проголосив себе тимчасовим національним урядом. У лютому 1863 р. він звернувся до українських селян із закликом приєднатися до повстання. Однак селяни не підтримали виступ. У збройних загонах на Київщині і Волині брала участь переважно польська шляхта. Найбільші з цих загонів під проводом В. Рудницького, Е. Ружицького чинили опір імперськими військам, але вже наприкінці травня змушені були відійти за австрійський кордон.

Під впливом демократичних рухів польського, російського та інших народів, поширення освіти та інших проявів модернізації суспільства, в умовах посилення соціального та національного гніту в Україні визрівав і український визвольний рух. Яскравим його виявом стала діяльність Кирило-Мефодіївського товариства – української таємної політичної організації, що виникла в грудні 1845 – січні 1846 р. у Києві і проіснувала до березня 1847 р.

Ініціатори створення товариства – В. Білозерський, М. Гулак, М. Костомаров, П. Куліш. О. Маркевич. Організацію назвали іменами відомих слов'янських просвітителів Кирила та Мефодія. У квітні 1846 р. до них приєднався Т.Шевченко. Восени 1846 р. товариство налічувало 12 членів.

Програмні положення були викладені у "Книзі буття українського народу", "Статуті Слов'янського братства Св. Кирила і Мефодія", основним автором яких був М.Костомаров, та у "Записці", написаній В.Білозерським.

В основу документів лягли ідеї українського національного відродження і панславізму. Братство ставило головним завданням побудову суспільства на засадах християнської моралі, шляхом здійснення реформ:

1. Створення демократичної федерації слов'янських народів, очолюваної Україною, на принципах рівності і суверенності.
2. Знищення царизму, скасування кріпацтва і станів; встановлення демократичних прав і свобод для громадян.
3. Зрівняння у правах усіх слов'янських народів щодо їхньої національної мови, культури, освіти.

Серед членів товариства не було єдності щодо шляхів реалізації ідей. М.Костомаров, В. Білозерський, П. Куліш були прихильниками ліберально-поміркованого реформізму; Т. Шевченко, М. Гулак, Г. Андрузький – революційних методів боротьби.

Члени товариства вели активну громадянсько-політичну діяльність:

– вони поширювали ідеї братства через розповсюдження його програмних документів, прокламацій ("До братів українців", "До братів-великоросів та поляків"), творів Т. Шевченка, займалися науковими працями і виступали з лекціями в навчальних закладах Києва;

– піклувалися про розвиток народної освіти, збирали кошти на відкриття народних шкіл, написання і видання нових книг. П. Куліш підготував перший підручник з історії України "Повість про український народ" (виданий 1846 р.).

Товариство проіснувало 14 місяців. У березні 1847 р. за доносом провокатора О.Петрова його діяльність викрили, а членів заарештували.

Слідство тривало з 18 березня до 30 травня 1847 р. у Петербурзі. Найтяжче покарали Т. Шевченка, якого віддали у солдати Окремого Оренбурзького корпусу із забороною писати й малювати. На трирічний термін ув'язнили у Шільссельбурзьку фортецю М. Гулака. М. Костомаров перебував у в'язниці один рік, О. Навротський – півроку у В'ятській тюрмі. Інших членів заслали у далекі губернії під нагляд поліції.

У другій половині XIX – на початку XX ст. український національно-визвольний рух набуває нових рис.

1. Виникає громадівський рух.
2. Посилюється земсько-ліберальна опозиція царизму. Масові культурно-просвітні заходи набували характеру опозиційних виступів.
3. Виникають українські національні партії.

Повернувшись із заслання наприкінці 50-х рр. XIX ст., провідники КирилоМефодіївського товариства оселилися на постійне проживання у Петербурзі – столиці Російської імперії. Там 1859 р. вони заснували першу українську громаду – культурно-освітню організацію, яка мала на меті сприяти розвитку народної освіти, свободі літературного слова, поширенню національної ідеї, формуванню національної свідомості. Формами поширення цих ідей став вихід першого у Російській імперії українського часопису «Основа», публіцистичного та літературно-художнього спрямування (видавці В. Білозерський, М. Костомаров, П.Куліш, О. Кістяківський та ін.), написання монографічних досліджень та упорядковування збірників документальних джерел з історії України (М. Костомаров), заснування друкарні для видання українських книжок (П. Куліш), генерування визвольних ідей поетичною творчістю (Т. Шевченко) тощо.

Згодом такі ж об'єднання виникли у Києві, Харкові, Чернігові, Полтаві, Одесі та інших містах України. Київська громада в 1862 р. налічувала близько 300 членів. Лідером громадівців став видатний вчений Володимир Антонович. Діячів 1860–80-х рр., які поширювали ідеї української культури називали українофілами, а часи їх діяльності – періодом українофільства.

На діяльність українофілів уряд відповів репресіями. Циркуляр міністра внутрішніх справ Валуєва (1863 р.) і царський Емський указ (1876 р.) обмежили поширення української мови і загальмували розвиток української культури.

З наступом реакції 80-х рр. громадівський рух занепадає, а центр визвольної боротьби з Наддніпрянщини переміщується на західноукраїнські землі.

Якщо на Заході першими утворилися буржуазні партії, а вже потім соціал-демократичні, то особливістю політичного життя Російської імперії було порушення цієї послідовності: тут спочатку організаційно оформився народницький рух, потім – соціал-демократичний і тільки починаючи з революційних подій 1905 р. – буржуазний.

Однією з найвпливовіших політичних сил в Україні у другій половині XIX ст. були загальноросійські політичні течії народників. Фактично усі суспільно-політичні рухи формувалися на ґрунті народництва. Народники вбачали сільську общину основою майбутнього соціалізму.

У 1874 р. розпочалося масове «ходіння в народ» демократичної інтелігенції. Народницький рух охопив 37 губерній європейської Росії. Це був перший досвід зближення радикальної інтелігенції та народних мас. Народ не відгукнувся на революційні заклики народників, та все ж «ходіння в народ» не було даремним: жорсткі реалії життя підкоригували програмні настанови народників, у їхньому середовищі окреслився поворот у бік організаційної консолідації. Чимало народницьких організацій діяло в Україні: у Києві – гурток «чайківців» (1872—1874), «Київська Комуна» (1873—1874), існували також народницькі угруповання в Одесі, Харкові, Житомирі, Чернігові, Полтаві, Миколаєві.

Поступово народники усвідомлюють необхідність відходу від бунтарсько-анархічних поглядів і переходять на позиції політичної боротьби проти самодержавства. Наприкінці 70-х років народницький рух розколовся на дві течії – помірковану й радикальну. Уособленням поміркованої течії став «Чорний переділ» – народницька організація, яка займалася пропагандистською діяльністю і робила ставку на мирне вростання народників у народну масу (пізніше ця течія перетворилася на легальне народництво і проіснувала до 1917 р.). Радикальний напрям представляла «Народна воля», яка робила ставку на терор. Спираючись на революційну програму боротьби за встановлення демократичної республіки з широким місцевим самоуправлінням, усупільненням засобів виробництва, проголошенням права націй на самовизначення тощо, «Народна воля» тривалий час мала авторитет і виявляла революційну активність. В Україні народовольські організації і групи існували у Києві, Харкові, Одесі, Ніжині, Полтаві та ін. містах. У лютому 1878 р. в Києві здійснено замах на товариша прокурора Котляревського; у травні 1878 р. Григорій Попко вбив жандармського ад'ютанта Гейкіна; у липні 1878 р. біля Харкова зроблено спробу визволити з ув'язнення Войнаральського, засудженого в процесі 193-ох; у липні 1878 р. Одесі під час суду над Іваном Ковальським виникли вуличні сутички з поліцією; у лютому 1879 р. у Харкові вбито губернатора князя Куропаткіна та ін. Після вбивства народовольцями у березні 1881 р. Олександра II царизм перейшов у відкритий наступ. Судові процеси 80-х років («процес 20-ти» 1880 р., «процес 14ти» 1884 р. та ін.) довершили розгром організації.

Наприкінці XIX ст. виникають робітничі організації, які беруть на озброєння основну форму боротьби – страйки. У 1869 р. на Грудецькому цукрозаводі в Подільській губернії відбувся перший страйк.

Марксистські гуртки та організації, що виникають у 80–90-ті роки у Катеринославі, Києві, Одесі та Харкові, намагаються з'єднати свою ідеологію з робітничим рухом. Вони займаються пропагандою та агітацією. Після появи петербурзького «Союзу за визволення робітничого класу» аналогічні групи виникли в Києві, Катеринославі, Миколаєві та інших містах. У 1898 р. в Мінську на першому з'їзді Російської соціал-демократичної партії серед дев'яти його делегатів четверо (Н. Вигдорчик, Б. Ейдельман, К. Петрусевич, П. Тучапський) представляли соціал-демократів України.

Консолідація суспільних течій і рухів привела до виникнення політичних партій, як найвищих форм політичного руху. Строкатість національного складу населення (значний відсоток росіян і євреїв серед міського населення, русифікованість місцевої еліти (особливо на Півдні та Сході України), своєрідно позначились на формуванні й діяльності перших політичних партій. Перші політичні партії, що почали діяти в Україні і мали значний суспільний вплив – Російська соціал-демократична робітничая партія (РСДРП), Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі і Росії (БУНД), Партія соціалістів революціонерів (Есери) – були переважно російсько-єврейськими за своїм складом. Вони боролись за встановлення демократичного устрою в Росії,

пропагували соціалістичні ідеї, нехтуючи національними інтересами українського народу, вороже до нього ставились.

Першою політичною організацією Наддніпрянщини, від якої веде відлік український самостійницький рух, вважається таємно створене у Полтаві 1891 р. Братство (Братерство) тарасівців. Її учасники дали клятву на могилі Т. Шевченка, де присяглися всіма засобами поширювати серед українців його безсмертні ідеї. Серед активних діячів Братства були відомі письменники й науковці: М. Вороний, Б. Грінченко, М. Коцюбинський, М. Міхновський та ін. Крім культурно-просвітницької діяльності (поширення української мови в родині, установах, школах, навчання дітей української грамоти, доповідей, культивування ідей Шевченка), Тарасівці висунули політичні ідеї визволення української нації з-під московського ярма, повної автономії для всіх народів Російської імперії та соціальної справедливості. Наприкінці літа 1891 у Глинську на Сумщині було закладено Програму товариства, яка не збереглась. Достеменно невідомо, скільки проіснувала організація. Називаються різні дати, аж до 1902 р.

Перша українська політична партія Наддніпрянщини – Ревoluційна українська партія (РУП) – виникла у Харкові 1900 р. Політичною програмою РУП у 1900–1903 рр. була брошура М. Міхновського "Самостійна Україна". М. Міхновський, у свій час член братства "тарасівців", діяльний учасник українського визвольного руху, адвокат за професією, був одним з ідейних натхненників РУП на початку її існування. Цей видатний політичний діяч України перший на Наддніпрянщині підняв гасло національної незалежності. Головною метою він вважав створення за будь-яку ціну самостійної України "від Карпат аж по Кавказ". Основою української нації РУП вважала селянство. Проте політичне керівництво партії поступово схилилося до більш поміркованої ідеї – національно-культурної автономії в межах Росії. Тому радикальне крило на чолі з М. Міхновським створило Народну українську партію (НУП) (1902 р.). Політичне кредо партії сформульовано Міхновським у його творі «Десять заповідей УНП» (1903) проголошувало «самостійну демократичну республіку, шанування української мови, традицій». Гасло «Україна для українців» трактувалося таким чином, що саме український народ має бути господарем на своїй землі.

Дещо пізніше виникло ще кілька невеликих за чисельністю, слабких організаційно українських партій: Українська соціал-демократична спілка ("Спілка") (1904 р.), Українська демократична партія (1904 р.), Українська радикальна партія (1904р.) (восени 1905 р. дві останні партії об'єдналися в Українську демократично-радикальну партію. Після революційних подій 1905 р., царського маніфесту 17 жовтня 1905 р. і фактичного скасування всіх заборон Емського указу почали ширитися україномовні друковані видання, українські культурні, громадські і політичні організації. Незважаючи на розбіжності, різні спрямування (радикалізм, поміркованість, консерватизм), практично всі українські партії відстоювали у 1905–1907 рр. ідею автономії України у складі Росії, намагались активно використовувати трибуну Державної думи, скликання якої стало здобутком демократичної революції в Росії 1905 р.

[Державна дума – законодавчий орган Російської імперії. Дума була нижньою палатою парламенту, верхньою палатою була Державна рада Російської імперії. Всього було 4 скликання Державної думи: 1-е – 1905, 2-ге – 1907; 3-є – 1907–1912; 4-те – 1912–1917 рр. Державна дума була першим представницьким органом влади в Росії за всю її історію].

Українській демократично-радикальній партії та "Спілці" вдалося провести своїх кандидатів до Державної Думи. У Думі першого скликання 45 делегатів сформували фракцію, що отримала назву Українська думська громада. Головою її був адвокат і громадський діяч з Чернігова Ілля Шраг. У Другій Думі теж існувала українська парламентська група – Українська трудова громада, що налічувала 47 членів і видавала часопис – «Рідна справа – Думські вісті». Українська група

домогалася автономії України, місцевого самоуправління, викладання української мови у школах, поширення української мови в судах, церкві. Депутати від українських партій активно відстоювали в Думі інтереси українського народу, значною мірою сприяли формуванню національної свідомості.

Після поразки революції 1905–1907 рр. і наступу реакції майже усі українські політичні партії припинили свою діяльність включно до 1917 р. Лише радикально-демократичним діям вдалося восени 1908 р. заснувати Товариство українських поступовців (ТУП), котре хоча і не було партією, однак ставило за мету боротьбу за національні інтереси в добу реакції, залишаючись єдиною діяльною організацією у Наддніпрянщині у цей період. ТУП чотири рази піднімало українське питання в Думах. У грудні 1914 р. воно висловилося за демократичну автономію України в складі федерації рівноправних народів Росії.

4. Український громадсько-політичний рух у складі Австро-Угорської імперії

Український громадсько-політичний рух у складі Австро-Угорської імперії мав специфічні риси порівняно зі Сходом України, під владою Росії.

Відомий історик П. Магочій дає таку періодизацію українського руху на західноукраїнських землях: 1) етап збирання спадщини –1816–1847 рр.; 2) організаційний етап – 1848–1860 рр.; 3) політичний етап –1861–1918 рр. Цю думку поділяють більшість науковців. Хоча багато хто і, зокрема, інший авторитетний історик Я.Грицак вважають, що цей рух починався раніше.

На відміну від національного руху Наддніпрянської України, ініційованого «знизу» опозиційно налаштованими представниками соціальної еліти – дворянством та інтелігенцією, національно-культурне відродження в західноукраїнських землях, зокрема і на Галичині, почалось «зверху», як результат соціальних і культурно-адміністративних заходів австрійського уряду. Ось чому процес формування національної свідомості у галицьких українців відбувся одночасно з формуванням вірнопідданських почуттів до Габсбургів.

«Йосифінські реформи» 70–80 рр. XVIII ст. заклали основи українського відродження, ініційованого «зверху». Ідеологом і виконавцем реформ у галузі духовного життя, культурної праці й шкільництва виступив уряд у Відні. Внаслідок того, що реформи не були доведені до кінця, на рубежі XVIII–XIX ст. знову відбувається занепад культурного життя у тій частині України, що перебувала під владою династії Габсбургів. Водночас посилилася польська культурна гегемонія в повсякденному житті та шкільництві краю.

10–20-ті рр. XIX ст. характеризуються початками відродження «знизу» після часів культурного занепаду. Під час цієї фази відродження на чолі стає русинська еліта – грекокатолицьке духовенство, яке було найосвіченішою верствою українського суспільства. Головними для діячів цього етапу національно-культурного руху стали проблеми мови та організації шкільної справи й освіти духовенства. Центром культурного відродження став Перемишль. Під покровительством єпископа Михайла Левицького зібрався гурток патріотично настроєних греко-католицьких священників (Іван Могильницький, Йосип Левицький, Йосип Лозинський, Іван Снігурський та ін.). Вони ініціювали впровадження руської мови у систему початкової освіти, розширення мережі парафіяльних шкіл. У 1816 вони заснували освітнє "Товариство греко-католицьких священників", а у 1818 – дяківську школу. З 1818 р. на місце єпископа перемишльського призначено Івана Снігурського, а Михайло Левицький став Галицьким митрополитом. Саме за єпископства Івана Снігурського освітня діяльність гуртка набула найбільшого масштабу. До 1832 р. під його покровительством відкрилось близько 400

шкіл. У 1817–1821 рр. Товариство священників видало кілька підручників. Автором більшості з них був Іван Могильницький. Саме його вважають ідеологом товариства.

Суттєво прискорився процес національного відродження у Галичині з появою яскравої постаті поета, романтика, патріота – Маркіяна Шашкевича, що був тоді студентом Львівської семінарії. Він володів справжнім літературним талантом. Був першим, хто став писати поезію чистою і високою народною мовою. Непересічна особистість, він впливав на колег, спонукаючи їх наслідувати приклад. Великий вплив на М. Шашкевича справили «Енеїда» Котляревського та збірник «Малоросійські пісні» (1827) Михайла Максимовича.

Разом із І. Вагилевичем та Я. Головацьким, М. Шашкевич заснував у Львові гурток "Руська трійця" (1833–1843 рр.), який відіграв видатну роль у національному відродженні. Члени гуртка поставили за мету довести, що українська мова може бути літературною. Вони «ходили в народ», записували народні пісні, оповіді, приказки та вислови. Я. Головацький здійснив подорож Галичиною та Буковиною. І. Вагилевич подорожував Закарпаттям. Там він проводив агітаційну роботу серед селян, закликаючи їх боротися за свої права. За це його заарештували і заборонили з'являтися на Закарпатті. Навколо «Руської трійці» об'єднувалася молодь, що прагнула працювати для добра свого народу. Деякі члени «Руської трійці» (М. Ількевич, М. Кульчицький та ін.) були зв'язані з польським революційним підпіллям.

Збираючи усну народну творчість, вивчаючи історію рідного народу, перекладаючи твори слов'янських будителів та пишучи власні літературні й наукові твори, учасники товариства стверджували, що русини Галичини, Буковини й Закарпаття є частиною українського народу, який має свою історію, мову та культуру.

Захоплені народною творчістю та героїчним минулим українців і перебуваючи під впливом творів передових слов'янських діячів, «трійчани» укладають першу рукописну збірку поезії «Син Русі» (1833). У 1834 р. «Руська трійця» робить спробу видати фольклорнолітературну збірку «Зоря», включивши до неї народні пісні, твори членів гурту, матеріали, що засуджували іноземне гноблення і прославляли героїчну боротьбу українців за своє визволення. Проте цензура заборонила публікацію, а упорядників збірки взяла під нагляд поліції.

Заслугою «Руської трійці» було видання у Пешті (нині Будапешт) 1837 р. альманаху «Русалка Дністровая». Ця збірка була укладена цілковито народною мовою. Вступне слово до неї написав М. Шашкевича. «Русалка Дністровая» прийнята ідеєю слов'янської єдності. Австрійський уряд наклав заборону на друк цієї книги. Лише 200 із 1000 примірників упорядники встигли продати, подарувати друзям і зберегти для себе, решту було конфісковано.

Гурток «Руська трійця» припинив свою діяльність 1843 р. після смерті М. Шашкевича. Його діяльність вийшла далеко за межі вузького культурництва.

Національне відродження на *Буковині* та *Закарпатті* мало свої особливості.

Буковина до другої половини XIX ст. залишалася найбільш глухою з австрійських провінцій. Століттями вона знаходилась під подвійним гнітом Молдавського князівства та Османської імперії. А тому склалася не українська, а переважно румунська суспільна еліта. Більшість населення Буковини була православною. Румуни займали панівне становище й у буковинській православної єпархії, використовуючи церкву як засіб румунізації українців краю. Єдиним національним відродженням у краї перед революцією 1848 було румунське відродження, очолене братами Гурмузакі, які у 1830–1840 навчалися у Відні.

Відродження на *Закарпатті*, так зване "будителство", виникло внаслідок імпульсів «зверху», тобто, активної реформаторської політики віденського уряду в соціальнополітичному та культурному житті. Русійною силою цього процесу на Закарпатті виступала церковна інтелігенція. Діячів відродження тут називали "будителями". Як і діячі Галичини, вони відчували

вплив ідеології просвітництва та романтизму. На Закарпатті перетнулися культурні й політичні впливи Росії та Угорщини, що зумовило специфічні риси процесу відродження в цьому регіоні.

Процес українського відродження почався співпрацею вищого греко-католицького духовенства з урядом. У 1771 Марія Терезія, не звертаючи уваги на протести угорського римокатолицького єпископату відновила Мукачівську греко-католицьку єпархію. Її першим самостійним єпископом став Іван Брадач (Барадач). Найвідомішим і найвпливовішим ієрархом Закарпаття був мукачівський єпископ Андрій Бачинський (1772–1809). Саме його призначили радником австрійської імператриці Марії-Терези у справах Закарпаття. Він виступав на захист рідної мови, вважаючи, доки існуватиме русинська мова, доти існуватиме й сам народ. Для піднесення освіти єпископ Андрій організував бібліотеки, а при церковних громадах засновував українські школи. У цей час Закарпаття мало найкращу мережу шкільних установ (з усіх українських земель). У 1793 р. там діяло 300 шкіл.

Закарпаття (або Підкарпатська Русь) щедро постачала університети Львова, Кракова, Будапешта місцевими вченими. Закарпатські професори утворили цілу групу викладачів у Руському інституті при Львівському університеті. Його організатором та ректором був підкарпатський русин Михайло Щавницький.

Професор Руського інституту Петро Лодій, своїми працями здобув ім'я одного з найкращих східнослов'янських філософів. Його запрошували і він працював, крім Львівського університету, у Краківському, Петербурзькому університетах.

Після Віденського конгресу (1815) австрійський уряд, наляканий пробудженням слов'янських народів під час наполеонівських війн, почав згортати політику українізації в Закарпатті і взяв курс на мадяризацію краю. Угорська мова набула статусу державної в адміністративних, військових установах та школах.

У 30-ті рр. XIX ст. українське відродження в західноукраїнських землях набуло демократичної спрямованості. Діячами національного руху стають вихідці з нижчого духовенства. Їхня ідеологія перебувала під сильним впливом відродження у наддніпрянській Україні, польського, слов'янського, зокрема чеського, визвольного рухів. На цьому етапі розпочинається рух за народну українську мову, українську проповідь у церквах, українську національну літературу. Саме в час культурно-національного відродження в Галичині оформлюється ідея духовної єдності українців Наддніпрянини і Галичини.

У 1848–1849 рр. Європою прокотилася хвиля демократичних революцій – "Весна народів". В умовах розгортання революційних настроїв серед населення Галичини, 16 квітня 1848 р. цісар підписав патент про скасування панщини у цьому краї. Це сталося на 5 місяців раніше, аніж в інших частинах імперії.

19 квітня 1848 р. українці Львова подали на ім'я цісаря петицію від імені українців Галичини з низкою демократичних вимог. Йшлося про введення української мови у народних і вищих школах, видання державних законів українською мовою, обов'язковість знання української мови урядовцями, надання доступу українцям до всіх державних установ, зрівняння у правах духовенства всіх обрядів.

На противагу польській політичній організації Центральній Раді Народовій, яка претендувала виступати від усього населення Галичини, 2 травня 1848 р. було створено перше українське національно-політичне представництво – Головна Руська Рада. Вона складалася з вищого греко-католицького духовенства, світської інтелігенції. Очолив Раду єпископ Григорій Яхимович. Вона представляла українське населення Галичини перед центральним урядом. Друкованим органом Головної Руської Ради стала перша україномовна газета "Зоря Галицька", що виходила з 15 травня 1848 р. до 9 квітня 1857 р. у Львові. У першому номері газети була

оприлюднена програмна декларація Ради. Проголошувалася ідея національної єдності галицьких та наддніпрянських українців, котрі являють єдиний народ. Були задекларовані самостійність та відмінність українського народу від польського та великоросійського. Основною програмною вимогою Головної Руської Ради став поділ Галичини на дві окремі частини – польську, зі столицею у Кракові, та українську (східна Галичина і північна Буковина) з центром у Львові. Програма передбачала, що автономні польська та українська адміністративні одиниці матимуть свої власні сейми, адміністрацію з намісником. Урядовою мовою в українській провінції має бути українська, і вона ж повинна стати мовою народного навчання в краї від початкових шкіл до університету.

За прикладом Львова по всій Галичині виникло близько 50 місцевих рад, до яких входила сільська інтелігенція (вчителі, учнівська молодь), селяни, нижче духовенство. Серед організаторів був Я. Головацький, ін. культурно-освітні діячі.

23 травня 1848 р. з метою протидії Головній Руській Раді, прихильники польського табору утворили Руський Собор, до якого увійшли польські магнати і сполонізована українська шляхта. Очолив Руський Собор князь Л.Сапега. Політичною метою Руського Собору було збереження територіальної цілісності Галичини, що повинна була увійти до реставрованої Польської держави. Руський Собор мав друкований орган – «Дневник Рускій» («Dnewnyk Ruskij»), що видавався латиницею та кирилицею, а редактором його був колишній член «Руської трійці» І.Вагилевич. У червні 1848 р. у Празі відбувся Слов'янський з'їзд, на якому була зроблена спроба зближення позиції українського та польського рухів та їх національнополітичних представництв – Головної Руської Ради, Центральної Ради Народової та Руського Собору. Делегацію Головної Руської Ради очолив І. Борискевич, до її складу увійшов представник Закарпаття А.Добрянський.

Головна Руська Рада використовувала трибуну австрійського парламенту – рейхстагу, що почав роботу 10 липня 1848 р., де галичани здобули 39 депутатських місць (27 селян, 9 священиків, 3 світські особи).

19 жовтня 1848 р. у Львові зібрався Собор руських вчених – перший з'їзд діячів української науки і культури. 118 його учасників працювали в 9 секціях Собор схвалив єдину граматику української мови. Підтримав політичну вимогу поділу Галичини на українську та польську частини.

В умовах наступу реакції, 1–2 листопада 1848 р. у Львові відбулося збройне повстання, яке мало пропольський характер і було придушене. Ним керувала Центральна Рада Народова. Її діяльність та Руського Собору була припинена.

Буковина. На Буковині під час «Весни народів» точилася боротьба між румунською та українською партіями щодо відділення Буковини від Галичини. Прорумунські сили, які створили «Партію патріотів» – великих землевласників на чолі з бароном Є. Гурмузакі, намагалися відірвати Буковину від Галичини. У березні 1849 р. на підставі конституції ФранцаЙосифа Буковина була відділена від Галичини і визнана автономною провінцією. Революційні події на Буковині вилилися у селянське повстання під проводом Л.Кобилиці – депутата австрійського парламенту (1848 р.), що дало деяким історикам підстави стверджувати, що «весна народів» з найбільшою силою виявилася на Буковині.

В парламенті Л.Кобилиця виступив за надання політичної автономії Буковині і приєднання її до Галичини, вимагав скасування кріпацтва і передачу селянам землі без викупу. В листопаді 1848 на багатолюдних зборах у Вижниці закликав селян до повстання. Селянські виступи під його керівництвом тривали до літа 1849. У квітні 1850 був заарештований. Після катувань тяжко захворів і незабаром помер на засланні (м. Гура-Гумора (тепер Гура-Гуморулуй, Румунія).

На Закарпатті під час революції 1848 р. найпомітнішою постаттю був А.Добрянський, який увійшов до складу Головної Руської Ради Галичини, брав участь у роботі Слов'янського

з'їзду в Празі. А.Добрянський підтримував ідею галицьких українців про об'єднання всіх українських земель в Австрійській монархії і виокремлення їх в окрему адміністративну одиницю. Це була програма-максимум, мінімальні вимоги закарпатського українства зводилися до створення окремого руського дистрикту на правах автономії у складі Угорщини, подібно до сербів, словаків та інших слов'янських народів. У жовтні 1848 р. А.Добрянський особисто передав Францу-Йосифу меморіал з пропозицією поділу Угорщини на національні дистрикти (округи), для кожної нації, в тому числі для українців. На підставі загальної конституції Франца-Йосифа був створений Руський дистрикт, його губернатором з досить широкими повноваженнями став А.Добрянський.

Видатною постаттю Закарпаття був священик Олександр Духнович (1803–1865), громадський, культурний діяч, письменник, публіцист, історик, поет. Його вірш «Підкарпатській Русини» служив як гімн Закарпаття аж до 1939.

Після реформ 1860 рр. в Австро-Угорщині поживався громадсько-політичний рух, проводилася боротьба проти полонізації. У політичному житті визначились два напрямки: москвофіли й народовці. Москвофіли вважали Російську імперію своїм рятівником від поляків, вони прагнули повного злиття українців Галичини з росіянами, видавали газету "Слово". Народовці, протистоячи москвофілам, виступали за активні форми пробудження національної свідомості. У 1868 р. вони засновують громадське товариство "Просвіта", створюють у Львові клуб "Руська бесіда". З 1880 р. починають видавати газету "Діло", а у 1885 р. створюють політичну організацію – Народну Раду. Основними гаслами народовців були: народність, лібералізм, демократія, федералізм.

Прихильники й послідовники ідей М. Драгоманова у Галичині, І. Франко, М. Павлик, С. Данилевич та ін., у 1890 р. створюють першу політичну організацію європейського зразка – Русько-Українську радикальну партію (РУРП). В основу її програми було покладено соціальні ідеї, соборність і незалежність України, видавалися газети "Народ", "Хлібороб".

Наприкінці XIX – на початку XX ст. в Галичині виникають нові політичні партії. Найвпливовішою була Національно-демократична партія, заснована у 1899 р., яка переважно захищала інтереси селянства.

На Буковині діяли Руське товариство (1869 р.), що опікувалося питаннями культури та Руська Рада, що представляла українців на виборах. З 1880-х років у цих організаціях набувають ваги українофіли.

З початком Першої світової війни українські політики утворили у Львові Головну Українську Раду – міжпартійний блок із метою підтримки Австро-Угорщини у її боротьбі з Росією. Декларацією Ради 1915 р. передбачалось створення самостійної Української держави з земель, які входили до складу Російської імперії, а із земель у складі Австро-Угорщини планувалось утворити автономну область. Рада сформувала легіон Українських січових стрільців (2,5 тис.), який взяв активну участь у воєнних діях в районі Стрия, на перевалах Карпат, на Поділлі, прославився у боях із російською армією.

Одночасно зі створенням Головної Української Ради група емігрантів із східних земель (Д.Донцов, В.Дорошенко, М.Меленевський та ін.) заснували у Львові в 1914 р. Союз визволення України (СВУ), який ставив за мету створення української держави з конституційним монархом – гетьманом. СВУ вважав доцільним співробітництво з Німеччиною й Австро-Угорщиною для досягнення цієї мети.